

הז'אנר של הביוגראפיה בסיפרות ההשכלה העברית בגרמניה

במאה הי"ח:

משה מנדלסון כדמות היהודי החדש במודל ביוגראפי של יצחק אייכל

משה פלאי

לזכרו הברוך של דב סדן

דיוני זה הוא חלק מחיבור מקיף יותר בז'אנר של הביוגראפיה בהשכלה העברית בכלל, ובביוגראפיה המשכילית הראשונה שכתב יצחק אייכל בפרט. בחלקו הראשון של החיבור אני דן בתפיסת הביוגראפיה על-פי המשכילים, ובה אעסוק בזה. אחר כך אעיין בכמה תכונות ז'אנריות עיקריות של הביוגראפיה העברית הראשונה.

מקומה של הביוגראפיה בהשכלה הכללית

באותה מאה שבה ביטא אלכסנדר פופ את נטייתה של מחשבת ההשכלה למגמה אנתרופוצנטרית, שהעמידה את האדם במרכז הבריאה, או ההווייה, באימרתו הידועה „חקר האנושות היאות הוא האנוש“, הביע סופר ההשכלה העברי יצחק אייכל רעיון זהה ומגמה דומה, אל־נכון בעיקבות פופ, באומרו: „יסוד בחינת האדם — האדם“ [המאסף 'תק"ן, קע"ו].

יש הרואים באימרתו זו של פופ את ההסבר המתומצת לתופעה הסיפרותית החשובה במאה הי"ח באירופה של התפשטות הביוגראפיה המודרנית, שמאפיינה העיקרי הוא שימת הדגש על האדם, על הפרט.

תופעה דומה לזאת קיימת בראשית סיפרות ההשכלה העברית בגרמניה, המצטיינת בפירוטמים ביוגראפיים רבים באופן יחסי. מגמתה של ההשכלה העברית הייתה מקבילה לנטייה שהייתה קיימת בהשכלה האירופית בכלל לשימת־לב גוברת והולכת כלפי היחיד והאדם, במקום המגמה האלוהית־השמיימית שלעבר. הביוגראפיות העבריות הללו התפרסמו בתחילה כחלק מהמדור 'תולדות גדולי ישראל' ב'המאסף', ואף כפירוטמים נפרדים, בקונטרסים וספרים, שעניינם קורות חיי אדם. יצחק אייכל, שראוי לראותו כאחד הסופרים העבריים המרכזיים — אם לא המרכזי ביותר, לדעתי — באותה עת, הביע — כאלכסנדר פופ — את שאיפתה של הסיפרות העברית בתקופתו להפנות את התעניינותה אל דמות היחיד ולהציגו באמצעות הז'אנר של הביוגראפיה המודרנית.

עיון במהותה של הביוגרפיה המשכלית כז'אנר סיפורתי ברשות עצמו יפתח לפנינו פתח להבנת סיפורת התקופה. בנוסף לכך ילבן הדיון בביוגרפיה בעיות-יסוד מכיבושנה של ההשכלה, הקשורות בתפיסת היחיד, זיקתו לחברה, ויחסו לסביבתו, והוא הדיון ביחסה של ההשכלה למסורת ישראל ושיאפתה לחידוש פני היהדות.

מקומה של הביוגרפיה בהשכלה העברית בראשיתה: תפיסת הביוגרפיה ב'נחל הבשור'

ההשכלה העברית בראשיתה הקדישה תשומת-לב מרובה יחסית — כהשכלה האירופית — לז'אנר הסיפורתי של הביוגרפיה. בפרוספקט לכתב-העת, 'נחל הבשור', הודיעו עורכי המאסף, וביניהם יצחק אייכל עצמו [שכנראה גם כתב את הפרוספקט], כי בדעתם להקדיש מקום נכבד בירחון החדש לביוגרפיות, שיתפרסמו במדור מיוחד בשם 'תולדות גדולי ישראל'. מדור זה יהווה אחד מחמשת המדורים המרכזיים בירחון 'נחל הבשור', [בג]. הריליוואנטיות של המדור וחשיבותו תתברר לא רק מהמקום שיועד לו בכתב-העת, אלא גם מתוך שורת-המישנה של כותרת המדור שתורגמה לעברידייטש: 'ביאגראפיהע דער גראסן אונורר נאטציאן, כלומר: 'תולדות גדולי אומתנו' [נחל הבשור, ב]. תתיכותרת זו מטיבה להסביר את מקומה של הביוגרפיה בתחילת התרבות היהודית הקורמת עור וגידים בתוכניות המשכלים העבריים הראשונים בגרמניה. ולאור תפיסה זו של הביוגרפיה שתוקדש לגדול אומתנו — גדולי העם היהודי, שההשכלה חזתה את שיקומו — ניתן גם להסביר את בחירת נושאי הביוגרפיות — דהיינו: דמויות המשרתות את מטרות ההשכלה העברית.

צימצום המדור הביוגרפי לגדולי האומה 'שלנו' מציין סיווג מיוחד של אנשים שראוי לכתוב עליהם, והם: 'רבנים וגאוני ארץ' — בתחום התורניה-הלכתי, 'גדולים ומפורסמים בחכמה' — גדולי ההשכלה העברית — האלמנט החדש של מנהיגות תרבותית, הצצה ועולה, ומתמודדת על זכות ההנהגה עם המנהיגות הרבנית המסורתית; ובדרגת חשיבות שלישית ימצאו 'סוחרים נכבדים ועשירי עם' — המעמד העולה בקהילה היהודית של הסוחרים.

ללא ספק מעידות שלוש הקטיגוריות הללו על מגמה מודרנית כלשהי של הביוגרפיה העברית, שבחרה לה אישים 'בני תמותה'. אין לראות בה את המשכה של הביוגרפיה הביניימית האירופית שהוקדשה ל'קדושים-אשר-בארץ', אלא זיקתה לביוגרפיה שנוצרה במאה הי"ז, אשר התחילה להתייחס בביוגרפיות גם אל האדם הפשוט. עם זאת ראוי להדגיש, כי בחירת נושאי הביוגרפיות שנדפסו ב'המאסף' מעידה על מגמה משכלית-חינוכית שעמדה לנגד עיני העורכים. בין הביוגרפיות שנתפרסמו במדור הביוגרפי היו תולדות חייהם של דון יצחק

אברבנאל, משה רפאל די אגילאר, משה בן מיימון, מנשה בן ישראל ויעקב יהודה ליאון, הלא המה גדולי ישראל שנטו ל'השכלה' עוד בטרם הייתה השכלה וכך היו למופת בעיני המשכילים.

לאחר בירור נושא הביוגרפיה דן המחבר במניע העיקרי לכתיבת הביוגרפיה, והוא התועלת לקורא הצעיר ולחינוכו [נחל הבשור, ב]. בסיפרות הביוגרפיה האירופית מופיע מניע דומה: ג'ון טולאנד מציין, כי כתב את הביוגרפיה שלו על ג'ון מילטון (1698) לתועלת האנושות [קליפורד, 21]. כתועלת נוספת מזכיר הסופר העברי את התענוג הנרכש על-ידי הקורא בקריאה על מאורעות שאירעו לאנשים גדולים [שם, ג]. איזכור העונג המוענק לקורא מופיע כבר במאה הי"ז, בדיון בביוגרפיה האירופית, כאחת מחמש המטרות שמנה הביוגרף תומאס פולר [Thomas Fuller] ב־1662 בביוגרפיה, דהיינו: לבדר את הקורא.

מסתבר, כי בתפיסת הביוגרפיה כז'אנר ניתן למצוא — על-פי דוגמאות אלה ואחרות — צד דימיון וקירבה בהסברים ובמניעים שמונה הביוגרף העברי ואלה שמזכירם הסופר האירופי באותו פרק זמן, לכתובת ביוגרפיות. ובהמשך אביא דוגמאות נוספות.

תפיסת הביוגרפיה ב'המאסף'

ההבטחות של עורכי 'המאסף' לפירסום המדור הביוגרפי תולדות גדולי ישראל, קויימו מייד בחוברת א', שבה הובא חלקו הראשון של מאמר תיאורטי בשם „דבר אל הקורא מתועלת דברי הימים הקדמונים והידיעות המחבורות להם“. במאמר זה, שאייכל רומז כי הוא הוא מחברו [כמבוא לתולדות הרמב"ם, עמ' 13 לפי מיספורי], מרחיב הכותב את העיון במהותה של הביוגרפיה.

מעיקרו של המאמר נשמע, כי הביוגרפיה נתפסת ככלולה במיסגרת ההיסטוריה, כנראה כתת-סוגה של ההיסטוריה, או כסוגה המקבילה להיסטוריה, ועדיין אינה נחשבת כסוגה סיפרותית בפני עצמה [„ביאגרא" פיע. והיא חלק מחלקי ההיסט"אריע כמו שהאיש חלק מחלקי האומה" (כט)]. גישה זו דומה לגישה של הביוגרפיה האנגלית בשילהי המאה הי"ז, שראתה בביוגרפיה ענף מכתובת ההיסטוריה. ג'ון דריידן, למשל, קיבל (ב־1683) את עמדתו של בייקון (מ־1605) הרואה בביוגרפיה חלק מן ההיסטוריה.⁵

מחבר המאמר מביא כדוגמה לנושא הביוגרפיה — בניגוד להיסטוריה — את אלכסנדר הגדול. זו דמותו של יחיד המורם מעם, מלך, אך לארדווקה אדם פשוט. הסופר נדרש לתיבה „תולדת המלך אלכסנדר“, שמקבילתה בלועזית היא התיבה היסטוריה. על רקע תפיסת הביוגרפיה כאחד מענפי ההיסטוריה, מובן איפוא מדוע

אין הסופר העברי נדרש עדיין לשימוש במלה הפשוטה 'חיים' בהתייחסו לביוגרפיה.

שימוש דומה בהגדרת הביוגרפיה באותה מאה מצינו, למשל, אצל ג'ון דריידן [Dryden], שכידוע היה הראשון אשר נדרש לביטוי ביוגרפיה בשפה האנגלית ב-1683.⁶

גם פה חוזר התיאוריטיקן של הביוגרפיה העברית ומדגיש, שהביוגרפיה נועדה להביא תועלת לקורא. הסברים דומים מצינו, כאמור, גם בביוגרפיה האירופית. כבר פראנסיס בייקון טען, כזולתו מן הסופרים האירופיים שאחריו [הזכרתי לעיל את ג'ון טולאנד], שיעדה של הביוגרפיה הוא תועלתני [Stauffer, עמ' 236].

הוא הדין בדבר מטרתה השניה של הביוגרפיה לחינוך הנוער: מחנכי הנוער ימצאו בביוגרפיה „מורה דרך למלאות נפש תלמידיו כמעשים רמים וטובים“. הביוגרפיה תשמש איפוא דגם לחיקוי: „כזה ראה והיה כמותו“ (ל').

חשוב יותר לתפיסת הביוגרפיה העברית הוא ההסבר היהודי-המשכילי, שאינו מתקשר עם הביוגרפיה האירופית, הניתן לפשר השימוש בז'אנר. לדעת אייכל [אם אכן הוא מחבר המאמר], תסייענה הביוגרפיות העבריות בשינוי התדמית של היהודי בעיני עצמו: „הודיעו את תפארתם בקרב עם“ [ל]. העמים האחרים מכירים בגדולתם של גדולי ישראל — טוען המחבר — והירבו לשבח ולקלס אותם, ואילו במקור מחצבתם, בין היהודים עצמם, אין יודעים מי היו. אין התיאוריטיקן של הביוגרפיה מתיימר איפוא לדרוש מן הביוגרפיה שתהיה אובייקטיבית. הביוגרפיה מעמידה עצמה לשירותה של ההשכלה ולהפצת רעיונותיה.

תפיסת הביוגרפיה של אייכל ב'תולדות הרמבמ"ן'

כארבע שנים אחר כך חוזר אייכל ומבטא עמדה דומה ודעות דומות בתפיסת הביוגרפיה בפתחה ל'רבנו החכם משה בן מנחם' (ברלין, תקמ"ח). הביוגרפיה העברית הראשונה בהיקף של ספר, שיצאה לאור מבית-מדרשה של ההשכלה בגרמניה.

התועלת

הצורך להסביר את התועלת שבז'אנר זה חוזר ומופיע גם כאן, אך — לדעת המחבר — הביוגרפיה הנוכחית על מנדלסון תועלתה רבה עוד יותר מאשר ביוגרפיה רגילה משום שהיא עוסקת באישיות בתזמנם ש„שמו נודע בכל הארץ“ [רבנו החכם' עמ' 13 לפי מיספורי]. אייכל מנסה להיעזר ברגש הכבוד הלאומי של הקוראים ואומר, כי אם לא יהיו תולדותיו בכתובים תהיה זו חרפה „לאנשי ישראל“: הדרישה להנצחת הדמות נחשבה מתמיד ליסוד-מוסד של הביוגרפיה האירופית,

כפי שנוכחנו מעיקרו של תומאס פולר, כדלקמן: „לקיים את זכרונותיהם של המתים”⁸.

כסיבה שנייה לתועלת בקריאת ביוגרפיה מביא אייכל את העובדה, כי הוא כלל בה את עיקרי מישנתו של מנדלסון בענייני אמונות ודעות ובעיקר תירגם את כל סיפרו 'ירושלים', שנכתב במקורו גרמנית, והגישו בקיצור בעברית. הקורא העברי יימצא נשכר מתרגום זה.

יצויין כי שתי סיבות דומות מוזכרות גם אצל סופרי ההשכלה האירופית באותה מאה. כאמור, ג'ון טולאנד הסביר, כי כתב את הביוגרפיה על ג'ון מילטון (1698) לתועלת האנושות וכי הוא נדרש לדיברי הסופר עצמו בכתביתו [בסיפרו של קליפורד, עמ' 21]. קוניירס מידלטון ציין בהקדמתו לביוגרפיה על ציצרו (1741) את השימוש בציטטות ממושא כתיבתו שיש בהן התאמה לתוכנית כתיבתו [קליפורד, עמ' 39].

יתר-על-כן: הקריאה בתולדות אדם גדול כמנדלסון — מטעים הביוגראף — עשויה ללמד את הקורא על הפוטנציאל הגלום בנפש האדם. מאידך גיסא, תקנה הביוגרפיה לקורא תפיסה רחבה יותר של דרכי הבורא, הבוחר באדם אחד מני רבים כבחירו של העם וכמורה-דרך.

גישה רליגיוזית בתיפקוד הביוגרפיה מצוייה בביוגרפיות האנגליות הקדם מודרניות, במאה הי"ז. בין חמש המטרות שמונה Thomas Fuller (תומאס פולר), הראשונה היא להקנות כבוד לאל. ההיבט הרליגיוזי של הביוגרפיה העברית בראשית ההשכלה מעיד כי יש להיזהר ולהימנע מקביעה חד-משמעית, שהיא שייכת לז'אנר המודרני של הביוגרפיה. דין שנאמר, כי בביוגרפיה העברית משמשים זרמים פנימיים המושפעים ממסורת ישראל. הסופר העברי מעבד את התצורות הסיפרותיות הרווחות באירופה לשימוש העברי-יהודי, וריקעו התרבותי היהודי משתקף ביצירה ומשפיע עליה. לעיתים מתגבר היסוד היהודי על היסודות האירופאיים של הז'אנר ומשווה ליצירה אופי ייחודי.

קהל היעד

הז'אנר החדש של הביוגרפיה, ובמיוחד מושא הביוגרפיה וייעדו של הז'אנר, כופים את הביוגראף אייכל להתמודד עם השאלה מיהו קהל היעד שאליו מכוונת הביוגרפיה. אייכל מסביר, כי הוא מייעד את כתיבתו ל„איש הביניים” המצוי בין שני המחנות; הלא הוא המשכיל, או המשכיל-בכוח, הנכון לקנות חוכמה ופתוח לבחון דעות חדשות [ג]. אל-נכון מייעד אייכל את הביוגרפיה על מנדלסון כחלק ממעשה ההשכלה שלו (של אייכל עצמו). כלומר: דמותו התרומית של מנדלסון כפי שהיא מצטיירת בביוגרפיה של אייכל, נועדה לשרת את מטרותיה של ההשכלה בשמשה דגם לחיקוי ולמופת.

פואטיקה של הביוגרפיה

בבוא המחבר להתחיל בסיפור קורות חייו של מנדלסון, חוזר ועולה הדיון בפואטיקה של הז'אנר. תפקידו של הביוגרף — נאמר לקורא — הוא לסקור את הרקע המישפחתי, הגיאוגרפי, ההיסטורי, החברתי, הרוחני והתרבותי אשר הכשיר את צמיחתה של האישיות המיוחדת העומדת לדיון. על הביוגרף לשאול את עצמו אם דורו של נושא הביוגרפיה היה דור דעה ואם גדל ונתחנך בין חכמים. האם התנאים הכלכליים היו נוחים להתפתחותה של האישיות התוארת? כמרכן על הביוגרף לבדוק את אישיותו של הגיבור באשר למניעים הנפשיים שהניעוהו לחרוג מן המקובל, להעפיל, ולהמריא אל על. שומה על הביוגרף לנסות לאתר את הצד הייחודי שהביא להיווצרותו של אדם גדול.

שאלותיו אלו של אייכל משמשות גם כשאלות ריטוריות המכינות את הקרקע לתשובות, שנועדו לצייר את מנדלסון כתופעה יחידה בדורה. מנדלסון הרקיע שחקים למרות, ולא בגלל, התנאים שבהם גדל. לוא היו כל התנאים בחממה התרבותית והחברתית שבה גדלה האישיות נוחים להתפתחותה, כי אז „לא נחשבהו לדבר נפלא“ [ד]. קובע הביוגרף. זו תפיסת הדמות הביוגרפית בעיני אייכל. תפיסה מרכזית זו מכתובה את ציור הדמות לאורכה של הביוגרפיה, ואייכל מנפנף בה כבדגל: ככל ש„גדלו הסבות המונעות מלהביאו אל רום השלמות, כן נפרצו בלבו ביתר עוז סבות וכחות נגדיהן עד כי נעשה ראשון בעמו ויחיד בדורו לשם ולתפארת“ [ג]. מנדלסון נתפס על-ידי הביוגרף שלו — ובוודאי כך הוא מצייר את דמותו לפני הקורא — כמי שהתעלה על סביבתו משום שנועד לגדולות על-ידי הבורא. ביטויימפתח חושף תפיסה זו של אייכל. הוא כותב על „חסדי יוצרו אשר שמוהו [את מנדלסון] לנס עמים“ [ג]. במישחק מלים מתוחכם — „נס עמים“ — רומז אייכל לא רק לגדולתו ורוממותו של מנדלסון בתחומים שמעבר ליהדות וליהודים, אלא גם לתופעה הניסית לכאורה שבאישיותו ובקימומו. תפיסה זו של מנדלסון מקבלת את עיצובה המלא בהמשך הביוגרפיה ומתעצמת בעזרת מיטאפורות תנכיות ואחרות שהתייחסו אל מנדלסון כאל אישיות היסטורית, המקבילה לדמותו של משה רבנו. היבט זה של הביוגרפיה העברית שלפנינו מקנה ליצירה מימד נוסף מתחום היהדות ומוסיף לה מידה של תיחכום ואפשרות שתיקרא ברמות שונות של הבנה.

עיונו זה של הביוגרף העברי בכוח המניע את הפרט ליהפך למנהיג ולאישיות דגולה חייב להיבחן על רקע הפולמוס הקיים בביקורת הביוגרפיה. מאז ומתמיד שאלו עצמם כותבי הביוגרפיות: האם הנסיבות יוצרות את האדם הגדול, או שהדמות הייחודית עצמה, בכוח רצונה וכישרונותיה, מגיעה להישגים מיוחדים, וכך האדם הואיחוא זה העושה את ההיסטוריה. ושמן הכול מיקרי בעיקבות כוחו של המזל העיוור להביא את האדם הנכון למקום הנכון¹⁰. לאייכל תשובה פסקנית

וחותכת בנושא זה: האל הוא שקובע את האדם הגדול, ואל-נכון ייעד את מנדלסון להנהגת עמו ולגדולות בכלל. כאמור, לפנינו תפיסה רליגיוזית של מהות הביוגרפיה העברית.

'תולדות הרמבמ"ן' - כללי

הביוגרפיה העברית, הנקראת 'רבנו החכם משה בן מנחם', מקיפה 127 עמודים ונתפרסמה תחילה בהמשכים ב'המאסף' (בשם 'תולדות רבנו משה בן מנחם' החל בגיליון שבט תקמ"ח, עמ' קיג). ארבעים וארבעה העמודים הראשונים מהווים סיפר ביוגרפי של תולדות חיי משה בן מנחם עד הופעת סיפרו 'ירושלים' (ב'1783). מתוכם מוקדשים כחמישה עמודים לתקציר הקדמתו של מנדלסון ל'תשועת ישראל' מאת מנשה בן ישראל, המובא כציטטה, במרכאות כפולות. ארבעים וארבעה העמודים הבאים [מדר'צח] מוקדשים לעיבוד מקוצר ומתורגם של עיקרי דיעותיו של מנדלסון בסיפרו 'ירושלים', המובא אף הוא במרכאות כפולות. כחמישה עשר העמודים הבאים מספרים על שנות חייו האחרונות ועל פטירתו (בה' שבט, תקמ"ו), והם גדושים ציטטות מכתביו ומפולמוסיו של מנדלסון, עדות רופאו, מארקוס הרץ, מתאר את ימיו ושעותיו האחרונים, ודיברי ההספר, בפרוזה ובשיר, שנאמרו עליו לאחר מותו. יתרת הספר (כעשרה עמודים) מתארת את תכונותיו הגופניות ומידותיו התרומיות, ולסוף (שמונה עמודים) — ידיעותיו בתחומי עיסוקו ובענפי המדע הכלליים וסיכום מיפעלו ההשכלתי, הפילוסופי, הסיפרותי והתרבותי, ותרומתו לעם היהודי.

הנימה המאפיינת את כתיבתו של אייכל היא פילוסופית-הוגה. הביוגראף מעיר הערות על תופעות החיים מתוך מבט מתבונן, חוקר ובודק. גישה זו דנה דין מן התופעות הנידונות — על נושא הביוגרפיה, דהיינו על מנדלסון. יש בה הכללות קיומיות, שמהן בא הביוגראף ללמד על הפרט — על מנדלסון [ז]. גישת ההגות מתאימה לנושא הכללי של הספר שהוא תולדות חייו של פילוסוף-הוגה-דעות. וכך מגיע המחבר לידי אחדות והתאמה בין רוח הדברים הנאמרים ונושאים.

קוראופי דומינאנטי אחר ביצירה הוא טון ההתלהבות והפאתוס החגיגי המבטאים את אישיותו של הביוגראף עצמו ואת אהבתו ללא-מצרים למושא הביוגרפיה. כתיבתו כולה הריהי שירה-לל לאדם דגול, שבח וקלס להשכלה שיצרה אותו; זו כתיבה הגובלת בהאגיוגרפיה (Hagiography) [השווה: קליפורד X], ומזכירה את מסורת הכתיבה הביוגראפית האתית של ימי הביניים והריניסאנס [שטאופר, 234].

עם זאת, סיגנון הגשת החומר משתדל להיות בלתי פורמאלי, בדרך של שיחה. שיחה זו נערכת בין המחבר ובין הקורא, בדרך של דיבור ישיר ופניות חוזרות ונישנות אל הקורא, כמעין דיאלוג בכיוון אחד. הוא נוהג כן בפתיחה. שבה הוא פונה אל הקורא ומסביר לו, כאמור, למי נועדה הביוגרפיה, ומפציר בו להצטרף אליו:

„בא נא אתי, ואחזוי יד נלכה לדרוש את מעשה ה'“ [ג]. מעשה הכתיבה נתפס כשיתוף בין הכותב והקורא, כחישוף האמת יחדיו, כחוויה משותפת בהווה המתמשך של קריאת הביוגרפיה. פניות נישנות אל הקורא בתוך הביוגרפיה עצמה מאששות שיטתו זו של אייכל בכתיבה. שיטה זו מסייעת לסופר במעברים לפירקי חיים חדשים, כטכניקה של הפסק נושא ומעבר לנושא אחר. אנו מוצאים שיטה דומה במתיחת החווייה להווה של הקורא גם בסיפורת של תקופת ההשכלה המאוחרת [לדוגמה: בראנדשטטר וברודס].

מעורבותו של הסופר

הביוגראף אינו עומד מן הצד אלא הריהו פעיל ומעורב בדעת עם בריותיו אגב מעשה הכתיבה. הוא מבקש להודיע לקורא את השקפות־ירשלו, והוא מעיר את הערותיו הפרשניות־האדיטוריאליות בצד המידע שהינו מספק לקורא. אין הביוגראף חושש ממעורבות־יתר שעשויה לפגוע בהצגה אובייקטיבית של הדמות. מחוייבותו של הסופר לרעיון ההשכלה נדרשת, לפי תפיסתו, להיראות ולהישמע במפורש בגוף היצירה.

לשונו היא תנכית בעיקרה בחלק הסיפר הביוגרפי. שימוש זה מאפשר לאייכל להידרש למיבטאי לשון ייחודיים האמורים במשה רבנו וליישמם על משה בן מנחם. בכך הוא מעצב את אישיותו הביוגרפית של משה מנדלסון על־פי הדמות הארכיטיפית של משה ומבקש להאציל מגדולתו של זה על גדולתו של זה. וכך הוא מספר, כי „בימים ההם וירא משה את דלת עמו“ [יב] — כמשה המיקראי המתוודע אל עמו. שימוש דומה בעיצוב דמותו של מנדלסון כדמות של משה המודרני נעשה בתיאור מידות הידועות כמידותיו של משה רבנו, כענוותנותו, כאמורות במנדלסון. שימושים מעין אלה וזולתם מדברים אל לב הקורא האמון על המיקרא.

לשונו של אייכל עתירת ביטויים ופיתגמים, שיש בהם חוכמת חיים, סיכומי לקח ומוסר־השכל, הנראים כנובעים מניסיון־חיים עשיר. דרך זו מתאימה במיוחד, שהרי עיקר תפקידה של הביוגרפיה הוא ללמד מוסר ולהפיק לקח. וכך משתלבים הפיתגמים הדידאקטיים עם הננימה הכללית השורה על היצירה ועם מטרותיה. הסופר מודע ליכולתה של השפה לרכז את הניסיון האנושי במלים ספורות, והריהו מנסה כוחו בביטוי התמציתי, הן ביחידה של המישפט הפיתגמי והן בביוגרפיה בכללה. דהיינו, הוא מיישם את התפיסה העיקרית המניעה את הביוגרפיה — ריכוז הניסיון האנושי של יחיד מיוחד — גם לסיגנון כתיבתו, המקבל את ביטוי באופי המישפטים הפיתגמיים. פיתגמיות זו מקנה איכות הגותית ליצירה.

מלבד הערותיו והגיגיו של המחבר המקדימים את הביוגרפיה גופה ונמשכים לאורך כחמישה עמודים בראשיתה, פורש הביוגראף את תולדות חייו גיבורו על־פי סדר מקובל: תאריך לידתו, מקום הולדתו, הוריו ופרנסת־האב. להלן הוא ממשיך

בחינוכו הפורמאלי ודרכו של מנדלסון בלימוד עצמי [ו]. הוא עובר לתאר את נסיעתו לברלין בעיקבות רבו, ר' דוד פרנקל [ז], לימודי קודש וחול שלמד, בעיות קיומו שם [ח], השתלמותו בלשונות ובמדעים אצל מורה חדש, ר' ישראל זמושץ [י], וברשות עצמו [יב]. בהמשך מתווה אייכל את פעילותו המשכלית של מנדלסון בהוצאת 'קהלת מוסר' [יג] ובפילוסופיה [טו] והתרועעותו עם לסינג [יד]. בדרך זו טווה אייכל את מארג התפתחותו של מנדלסון בדרך הסדר הכרונולוגי, אך, כאמור, בליוויית-הערות פרשניות. תפיסה זו מבוססת על יסוד ההתפתחות בראיית הביוגראפיה — כלומר: תיאור התפתחות האישי.

מיבנה וזמן

מיבנה הביוגראפיה הוא איפוא כרונולוגי. מימד הזמן נשמר והקורא עוקב אחר התפתחותו של מנדלסון באופן עקיב, לוגי. קישורי החטיבות הסיפוריות נעשה באמצעים מיכאניים של ציון מימד הזמן בשינויו, כגון: „בעת ההיא“ [ו, י], „אחרי זאת“ [י, טז], „מיום ההוא והלאה“ [יא], „בימים ההם“ [יב, יז], „ויהי היום“ [טו], „אחרי הדברים האלה“ [כא] ועוד כהנה וכהנה¹¹. פיתוח רצף הסיפור באמצעות קלישאות, כאלה שהזכרתי ואחרות, המציינות שיגרות-לשון של מעבר-זמן, מקנות ליצירה נופך סיפורי-רומאניסטי, שאינו מצוי בכתיבת היסטוריה יבשה. לעיתים נדרש המחבר לדגם הלשוני של מעבר-הזמן המצוי בתבנית הסיפור התנ"כי. ולעיתים נראים שימושים מעין אלה שהוזכרו, כשאוילים מן הז'אנר של האגדה וכמבקשים ליצור נימה השוררת באגדה — הרחקה כלשהי מן היומיומי, השגור והשכיח. שהרי בית-היוצר של אייכל שואף ליצור את דמות-תבניתו של מנדלסון על-פי החוקיות התנ"כית מזווית-ראייתה של ההשכלה, או כדמות אגדית רבת-הוד.

מגמות בעיצוב הדמות

בסיפור קורותיו של מנדלסון ניתן להבחין במגמה כפולה, אך סותרת: מחד גיסא אנו מבחינים בשאיפה לצייר את מנדלסון ולספר את קורותיו כאילו היה אחד מן הנערים, ככל נערי בני ישראל באותה תקופה [„בדרך כל נערי בני עמינו“ — ו], ומאידך גיסא, יש ניסיון לציירו כמי שלא היה ככולם, וכמי שהתעלה על כולם [„אמנם לא כאחד הנערים הנער משה“ — ו]. השאיפה הסותרת הזאת מתרוצצת בקירבה של הביוגראפיה בראשיתה. כישרונותיו ונטיותיו הטיבעיים וכן היעד האלוהיי התוו את דרכו המיוחדת ועשוהו „יקר בדורו; יחיד בעמו“ כסימת המוטו בשער הספר.

מגמתו בתיאור חיי מנדלסון היא לעקוב אחר התפתחותו האינטלקטואלית של נושא הביוגראפיה ולבדוק את יסודות אופיו והמקורות שהביאוהו להתעלות על כל בני גילו. הביוגראף יודע לבחור אותם יסודות בהשכלה שייחנכו את הקורא בהעמידו את מנדלסון כמופת. ובכן, מגמה נוספת מצטיירת לגבי שיטתו של הביוגראף בבחירת החומר, והיא הסלקציה של החומר המשרת את מטרתו לצייר

את מנדלסון כמשכיל למופת. הוא מעצב אותו כמשכיל 'מלידה' ולפחות מילדותו. כמורכן הריהו עוקב אחר ההשפעות על מנדלסון ובעיקר ההשפעה היסודית של הרמב"ם עליו (ז), וגם בחירה זו מקדמת את יסודות ההשכלה העברית.

סיפור תולדותיו של מנדלסון והשלבים שבהם עבר בדרך חינוכו משמשים את הביוגרף גם לצורך מתיחת ביקורת על סידרי החינוך שהיו נהוגים בזמנו (ו, יב, כח). גם דרך זו תומכת את יסודות הביוגרפיה המשכילית, הנתפסת כמשכיר חינוכי וכמנוף לשינוי.

מסיכום מיפעלו של מנדלסון ומהערכת הביוגרף מסתבר, כי שתיים הן תרומותיו העיקריות של מנדלסון: האחת, החזרת העם היהודי אל התורה, או השבת התורה אל העם; והשנייה, „תפארתו בין העמים“ [קצקבא]. דהיינו: הכבוד שרחשו למנדלסון גדולי ההשכלה ועמידה רבות באירופה. והלקח הנלמד מכל אישיותו, חייו ומיפעלו הוא הלקח למשכילים: דהיינו, שיכול היהודי להצטיין בכל הענפים של לימודי החול ואף על-פי-כן להיות יהודי נאמן „כי גם לאיש ישראל חלק בנחלת התושיה, כי לא נופל הוא מאחד האדם בתורת האדם, ובכל זאת לא סר מדת אבותיו אף פסע אחת“ — קבב]. מנדלסון מגלם את דמות היהודי החדש, הדמות האידיאלית שנחזתה בעיני המשכילים, כשילוב האידיאלי בין יהדות והשכלה, שאין ביניהן כל ניגוד. הביוגרפיה הזאת הינה דמות-דיוקנה של היהדות החדשה בעיני עצמה.

אוניברסיטת מרכז פלורידה

י) The proper study of mankind is man.

- (1) 'המאסף' תק"ן. קע"ו. ב'המאסף'. תקמ"ו. ר"ג. מופיעה האמרה: „תכלית חקירת האדם הוא — האדם“, אף היא כפי הנראה בתירגומו של אייכל.
- (2) ראה להלן על הדיון ב'המאסף' על-אודות הביוגרפיה. בנוסף לביוגרפיה על מנדלסון. נדפסו בארבעת הכרכים הראשונים של 'המאסף' חמש ביוגרפיות.
- 3) James L. Clifford, *Biography As an Art*, (New York, 1962), p. x.
- 4) to entertain the Reader with Delight על פי Donald A. Stuffer, *English Biography Before 1700*, (London, 1941), p. 238; Clifford, *Biography*, p. 9.
- 5) עמ' 236, 249. Stuffer, *English Biography Before 1700*.
- 6) Harold Nicolson, *The Development of English Biography*, (London, 1933), p. 701, "The history of particular men's lives." Clifford, *Biography as an Art*, Selected Criticism 1500-1960, (New York 1962), עמ' 17.
- 7) גם יסוד זה הובא בין חמש המטרות שמנה Fuller בביוגרפיה: [Stuffer, "To present Example to the living" עמ' 238].
- 8) to preserve the memories of the Dead. Stuffer, *English Biography Before 1700*, p. 238. עמ' 238.9
- 9) to gain some Glory to God „Stuffer, *English Biography*, p. 238.
- 10) John A. Garraty, *The Nature of Biography* (New York, 1957), pp. 5-7.